

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.117>

УДК 339.54:339.56

JEL: F13, N44, N74

Боднарчук Т.Л., кандидатка економічних наук,
доцентка, наукова співробітниця відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-487X>
Researcher ID: ABG-3830-2021
e-mail: tatiana.bodnarchuk@gmail.com

ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ: З ДОСВІДУ КРАЇН-УЧАСНИЦЬ ПЛАНУ МАРШАЛЛА¹

Російсько-українська війна є серйозним випробуванням для національної економіки та суспільства, що потребує перегляду інституційних механізмів розвитку господарської системи. Як в умовах активної фази війни, так і в період повоєнної відбудови, утримання української економіки «на плаву» та її поступове відновлення неможливі без подальшої інтеграції до міжнародного ринку та інтенсивного торговельно-економічного співробітництва, що актуалізує роль зовнішньоторговельної політики. З огляду на це, важливим є звернення до позитивного історичного досвіду щодо виокремлення найбільш оптимальних заходів та інструментів державного впливу на зовнішньоекономічні відносини.

Метою статті є обґрунтування ролі зовнішньоторговельної політики як інструмента повоєнної відбудови економіки країн Європи, що увійшли до Плану Маршалла. Теоретичною основою проведеного дослідження виступають як класичні концепції зовнішньоторговельної взаємодії, так і сучасні економічні теорії, методологічною – системний, проблемно-логічний, компаративний та статистичний аналіз.

¹ Стаття представляє результати авторського дослідження в межах виконання НДР «Еволюція парадигми та доктрин економічної взаємодії держави та ринку» (№ держреєстрації 0119U10362).

У результаті проведеного дослідження розкрито специфіку господарського розвитку країн-учасниць Плану Маршалла у повоєнні роки, яка виявилася у формуванні високої продовольчої та промислово-технічної залежності від імпорту, низькому рівні національного виробництва та експорту, негативному стані торговельного та платіжного балансів, фінансово-валютній дестабілізації тощо. Виявлено, що важливе значення у повоєнній економічній трансформації європейських країн відіграла безпосередня урядова підтримка національного виробництва та зовнішньоторговельна політика, реалізована через митно-тарифні поступки та нетарифні інструменти обмеження імпорту та стимулювання експорту (державні закупівлі, субсидування виробництва та експорту, девальвація валюти, система білатеральних торговельних угод і т. д.). Обґрунтовано, що застосовані інституційні важелі державного впливу зумовили поступові прогресивні зміни у структурі внутрішнього виробництва, що у поєднанні з налагодженням взаємовигідної системи інтеграційно-торговельних зв'язків сприяло економічному відновленню країн-учасниць Плану Маршалла та забезпечило посилення їх конкурентних позицій на міжнародних ринках як виробників промислово-технологічної продукції.

Ключові слова: економічна історія, країни-учасниці Плану Маршалла, повоєнна відбудова, зовнішньоторговельна політика, динаміка зовнішньої торгівлі, географічна та товарна структура експорту та імпорту.

Bodnarchuk T.

FOREIGN TRADE POLICY AS A TOOL OF POST-WAR RECONSTRUCTION: FROM THE EXPERIENCE OF COUNTRIES PARTICIPATING IN THE MARSHALL PLAN

The Russian-Ukrainian war is a serious test for the national economy and society, which requires a review of the institutional mechanisms for economic system development. Both in the active phase of the war and in the post-war reconstruction period, keeping the Ukrainian economy afloat and its gradual recovery is impossible without further integration into the international market and intensive economic cooperation, which actualizes the role of foreign trade policy. Because of this, it is necessary to refer to positive historical prac-

tice in identifying the most optimal measures and instruments of state influence in foreign economic relations.

The purpose of the research is to justify the role of foreign trade policy as an instrument for the post-war reconstruction of the European economies included in the Marshall Plan. The theoretical basis of the conducted research is both the classical concepts of foreign trade interaction and the theory of new economic thought. The methodological basis is systemic, problem-logical, comparative, and statistical analyses.

The features of the post-war economic development of the countries included in the Marshall Plan were revealed. It was determined the formation of high food, industrial, and technical dependence on imports, a low level of national production and exports, negative trade and payment balances, financial and currency destabilization, etc. It was revealed that direct government support for national production and foreign trade policy, implemented through customs and tariff concessions and non-tariff instruments (state purchases, subsidizing production and exports, currency devaluation, the system of bilateral trade agreements, etc.) played an important role in the post-war economic transformation of European countries. It is substantiated that the applied institutional levers of state influence led to gradual progressive changes in the structure of domestic production, which, in combination with a mutually beneficial system of integration and trade relations, contributed to the economic recovery of the countries included in the Marshall Plan and ensured the strengthening of their competitive positions on international markets as producers of industrial and technological products.

Keywords: *economic history, countries included in the Marshall Plan, post-war reconstruction, foreign trade policy, foreign trade dynamics, geographical and commodity structure of exports and imports.*

Постановка проблеми. Війна росії проти України не просто приносить низку негативних змін для національної економіки, а здійснює руйнівний вплив на неї та зумовлює колосальні збитки. За оцінками експертів вартість відновлення господарської системи України уже сягає сотень мільярдів доларів США. У той же час, одним із основних чинників, який підтримує вітчизняну економіку та суспільство, є налагоджена за тридцятиріччя незалежності система міжнародних торговельно-економічних відносин з

цивілізованим світом. Сьогодні від країн-партнерів Україна отримує колосальну грантову та гуманітарну допомогу, фінансово-кредитну підтримку, товари критичного імпорту, торговельні преференції для національного експорту, додаткові можливості виробничої та науково-технічної співпраці тощо. Безумовно, подальша євроінтеграція України та активне торговельно-економічне співробітництво з США, Канадою та іншими країнами світу є обов'язковою умовою повоєнного відновлення національної економіки. Однак, через суттєве скорочення внутрішнього виробництва та обмеження експорту формуються ризики щодо посилення як товарної, так і валютної імпортозалежності країни та втрати її конкурентних позицій на міжнародних ринках. Відповідно, актуальним стає питання вироблення ефективної та оптимальної державної політики, яка б, з одного боку, не суперечила пріоритетам зовнішньоекономічних відносин країни, а з іншого боку, сприяла захисту національних інтересів та структурній трансформації вітчизняної господарської системи у повоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальні засади та практичні аспекти історичної значимості зовнішньоекономічної та торговельної взаємодії як чинника структурних трансформацій господарських систем та посилення інтеграційних процесів країни розкрито у працях вітчизняних вчених-економістів, зокрема, Небрат В., Супрун Н. [1], Гордіци К. [2, 3], Горіна Н. [4, 5], Сливки Т. [3, 6, 7]. Ретроспективний аналіз впливу зовнішньоторговельної політики на економічний розвиток та міжнародні конкурентні позиції країни знайшла відображення у наукових розвідках Небрат В. [8, 9], Саліхової О. [10, 11], Боднарчук Т. [12] та ін. У той же час, політико-економічні виклики сьогодення обумовлюють важливість дослідження історичної практики державного регулювання експортно-імпоротної діяльності з метою подолання кризових тенденцій, зумовлених війною. З цієї точки зору, особливу цінність складає досвід країн-учасниць Плану Маршалла щодо повоєнного відновлення національних економік через використання відповідного інструментарію зовнішньоторговельної політики та налагодження взаємовигідної системи міжнародних економічних зв'язків. Це питання частково висвітлене у працях іноземних істориків та економістів, таких як Чейз С. [13], Девідсон Б. [14], Дайболд В. [15], Дей Х. [16], Болто А. [17], Елвуд Д. [18], Дейвіс Н. [19], Ван дер Веє Г. [20], Кав-

тарадзе Г. [21], а також українських науковців, зокрема, Лортикяна Е. [22], Леоненка П. [23], Іванова С. [24], Фещенко В. [25] та ін. Враховуючи актуальні виклики та загрози, що постали перед економікою України з початком повномасштабного російського вторгнення, проблематика потребує подальшої наукової розробки.

Мета статті – аналіз принципів, напрямів та механізмів зовнішньоторговельної політики як інструмента повоєнної відбудови господарства та захисту національних інтересів на прикладі країн, включених до Плану Маршалла.

Виклад основного змісту дослідження. Після Другої світової війни у країнах Європи, які увійшли до Плану Маршалла, надзвичайно гостро постали питання глобального дефіциту торговельного та платіжного балансів, поповнення внутрішнього ринку споживчими товарами та продовольством, відновлення національного виробництва, що потребувало відповідних матеріалів, сировини, машин та обладнання, а також налагодження зовнішніх ринків збуту для виробленої продукції. Вирішення означених аспектів вимагало активізації зовнішньоторговельної діяльності та проведення з боку урядів відповідної політики. У той же час, у перші декілька років повоєнної відбудови зовнішня торгівля країн-учасниць Плану Маршалла характеризувалася низкою специфічних рис, серед яких варто виокремити такі:

- формування високої залежності від імпорту продукції споживчого та виробничого призначення;
- повільне відновлення виробничих потужностей та загалом низькі темпи нарощування національного експорту (окрім деяких країн, н-д, Великобританії);
- поглиблення фінансово-валютної залежності від країн-партнерів: якщо у довоєнний період $\frac{3}{4}$ західноєвропейського імпорту покривалося за рахунок експорту, то у повоєнний – здебільшого фінансовою допомогою в рамках Плану Маршалла;
- стратегічна роль експорту як умови відновлення конкурентних позицій країн на зовнішній арені та оплати імпорту в умовах доларового дефіциту;
- обмеженість географічних векторів товаропотоків: в імпорті товарів домінували США, у той час як в експорті – інші країни Європи.

Ключову роль у повоєнному відновленні країн-учасниць Плану Маршалла відіграло співробітництво із США, геополітична та

економічна вага яких значно посилилася за роки війни. Зокрема, у другій половині 1940-х рр. частка американського промислового виробництва складала 60% загальносвітового показника, у тому числі, питома вага виплавки чавуну та сталі – 63%, виробництва електроенергії – 50%, видобутку кам'яного вугілля – 43%. У даній країні було сконцентровано 70% тоннажу товарних суден та 75% транспортних літаків [13, с. 5]. У 1947 р. експорт із США у 2,5 рази перевищував довоєнний рівень. З країни вивозилося до 50% товарної пшениці, 1/4 вантажних авто, більше 40% товарних вагонів, до 30% дизелю, близько 30% бавовни, 20% тютюну тощо [14, с. 88]. Третина американського експорту йшла до Європи. Все це обумовило лідерські позиції США щодо розбудови нової системи торговельно-економічних відносин на засадах паритетності, збалансування економічних ресурсів, раціоналізації структури міжнародної торгівлі, забезпечення рівності країн у реалізації національних інтересів тощо. У рамках Плану Маршалла, через систему двосторонніх зв'язків та діяльність міжнародних економічних організацій американський уряд забезпечив потужну підтримку повоєнного відновлення країн Європи, сприяючи налагодженню виробничо-торговельної взаємодії, розгортанню інтеграційних процесів та просуванню політики торговельної лібералізації.

У той же час, країни, включені до Плану Маршалла, мали дестабілізовану економіку, зруйноване виробництво, втрачені зовнішні ринки та колонії, значну фінансову залежність від США. До прикладу, у 1947 р. їх повоєнна заборгованість перед американським урядом складала 10 млрд дол. [14, с. 146]. За цих умов зовнішня торгівля набувала «одностороннього» характеру, що оприявнило загрозу торговельно-економічної експансії європейських ринків з боку США і, тим самим, визначило скерування зовнішньоторговельної політики на відновлення національного виробництва, продовольчо-сировинне забезпечення внутрішнього ринку та досягнення довоєнних експортних позицій.

У перші роки повоєнної відбудови зовнішньоторговельна політика англійського, французького, бельгійського та інших урядів країн-учасниць Плану Маршалла була скерована на налагодження активних торговельних зв'язків із США, частково з Канадою, Австралією, Новою Зеландією, країнами Південної Америки, що було необхідно для подолання «товарного голоду». Найбільш позитивною була тенденція у таких європейських країнах,

як Великобританія, Швейцарія, Франція, яким уже до 1947–1948 рр. майже вдалося досягти, а подекуди й перевищити обсяги зовнішньої торгівлі довоєнного рівня (табл. 1). Загалом вивіз на торгівля більшості країн Європи характеризувався повільними темпами розвитку. У той же час, досить швидко нарощувався імпорту. До прикладу, обсяги ввозу іноземної продукції до Франції у 1947 р. на 17% перевищили аналогічний показник 1937 р., до Швеції – на 23%, до Швейцарії – на 47%, до Норвегії на 8%. У 1948 р. експорт з країн Європи зріс на 28% проти 1947 р., проте на 18% був нижчий, ніж у 1938 р. Імпорт збільшився на 6% у 1948 р. порівняно з 1947 р., а відповідно до довоєнного рівня – на 14%.

Таблиця 1

Темпи зростання зовнішньої торгівлі країн Європи у перші роки повоєнного періоду (база порівняння – дані 1937 р.), %

Країна / Рік	1938	1946	1947	1948
Експорт				
Велика Британія	88	88	96	120
Франція	100	43	82	94
Нідерланди	100	27	54	–
Швеція	86	57	63	68
Швейцарія	100	101	115	126
Норвегія	95	58	77	77
Польща	100	38	55	95
Угорщина	89	13	24	38
Імпорт				
Велика Британія	95	65	74	77
Франція	100	112	117	103
Нідерланди	100	60	81	–
Швеція	99	95	123	107
Швейцарія	100	105	147	107
Норвегія	92	72	108	92
Польща	100	159	129	137
Угорщина	84	14	44	52

Джерело: UN. World Economic Report 1948. New York: Lake Success, 1949. Р. 48.

Значне перевищення імпорту над експортом поглиблювало дефіцит торговельного балансу, при цьому, найбільше зростання показника у 1946–1948 рр. спостерігалось щодо зовнішньої торгівлі Франції, Західної Німеччини, Нідерландів, Бельгії, Данії,

Італії тощо (табл. 2). Зокрема, негативне сальдо торговельного балансу Франції у 1947 р. порівняно з 1937 р. зросло на 47%, Італії та Нідерландів – у 4 рази, Норвегії – майже у 3,5 рази, Швейцарії – у 2,5 рази, а Великобританії – лише на 10,5%.

Таблиця 2

Значення торгового балансу країн Європи у перші повоєнні роки, млн дол. США

Країна / Рік	1937	1938	1946	1947	1948
Бельгія	-81	-41	-517	-535	-295
Данія	-24	-19	-255	-158	-141
Франція	-742	-446	-1109	-1093	-881
Західна Німеччина	180	-60	-564	-578	-811
Італія	-185	-39	-393	-761	-431
Нідерланди	-221	-206	-579	-901	-839
Норвегія	-117	-100	-198	-402	-330
Польща	-12	-27	-17	-55	19
Швеція	-32	-60	-220	-544	-228
Швейцарія	-142	-67	-169	-355	-356
Велика Британія	-2136	-1884	-1320	-2360	-1771

Джерело: UN. World Economic Report 1948. New York: Lake Success, 1949. Р. 51.

Тим не менше, навіть така «одностороння» торгівля забезпечувала притік необхідної продукції масового споживання, продовольства, стратегічних видів сировини та обладнання для виробничих галузей.

Зовнішня торгівля країн-учасниць Плану Маршалла із США та іншими державами позаєвропейського простору була ускладнена проблемою фінансування торговельних операцій: у повоєнні роки європейські країни відчували гостру нестачу долару. Оплата імпорту здійснювалася здебільшого за рахунок прямої фінансової підтримки США, зокрема, у формі середньострокових кредитів (на 5–10 років) через гарантування Світового банку. Значна частина товарних закупівель фінансувалася асигнуваннями в рамках Плану Маршалла. У перший рік дії програми повоєнного відновлення Європи було виділено 4875 млн дол. США на кредити, при цьому Англія отримала 25,8% від загальної суми, Франція – 20,3%, Італія – 12,3%, Нідерланди – 10,2%, Західна Німеччина – 8,5%, Бельгія і Люксембург – 5,1% [14, с. 136]. У 1948 р. американський уряд виділив ще майже 4 млрд дол. США

асигнувань постраждалим країнам Європи на придбання продукції, у тому числі 55,6% від суми припало на оплату імпорту з США, 15,8% – Канади, 8,2% – латиноамериканських країн, 7% – країн-учасниць Плану Маршалла, 5,4% – інших держав [14, с. 86]. У 1949–1953 рр. фінансова допомога США для європейських країн склала сумарно 19,5 млрд дол. США [15, с. 74]. Знову ж таки, кошти спрямовувалися переважно на оплату американського імпорту, який зріс у чотири рази порівняно із довоєнним рівнем. Зовсім незначна частка іноземного ввозу оплачувалася за рахунок зворотного вивозу, у структурі якого 1/3 складали готові промислові вироби, а 2/3 – промислова сировина та напівфабрикати. До прикладу, до війни країни Західної Європи покривали за рахунок експорту 54% свого імпорту із США, проте за перше півріччя 1947 р. відповідний показник склав тільки 20%.

У перші повоєнні роки міжнародна фінансова допомога йшла на закупівлю продукції споживчого та виробничого призначення. Зокрема, в імпорті до країн Європи домінувала така продукція, як продовольство, паливо, метали та вироби з них, промислове, сільськогосподарське та транспортне обладнання, вовняні та бавовняні товари, меблі, посуд, скляні та медичні вироби тощо (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка та структура імпорту західноєвропейських країн у перші повоєнні роки, млн дол. США

Стаття імпорту	1938 (у цінах 1947 р.)	1948	1949	1950	1951
Продовольство та доб- рива	6780	5245	5989	6080	6135
Тверде паливо	150	597	573	519	492
Рідке паливо	330	512	555	570	550
Чорні метали	141	413	347	341	337
Ліс	771	519	580	625	665
Інші товари, у тому числі машини та обладнання	—	5497	5572	5579	5591
Всього	—	13867	13590	13714	12564

Джерело: Американский план закабаления Европы / Под ред. В.А. Масленникова и др.; Ин-т экономики Акад. наук СССР. Москва: Госпланиздат, 1949. С. 131.

Досить показовою є динаміка товарної структури зовнішньої торгівлі Великобританії. Зокрема, у повоєнний період найбільша

питома вага у структурі експорту припадала на промислову продукцію (у 1938 р. – 80%, у 1948 р. – 89,5%), обсяги вивозу якої до 1948 р. порівняно з 1938 р. зросли майже у 4 рази; експорт сировини змінився незначно, у той час, як продовольства – зріс у 2,6 рази (здебільшого до інших країн Європи). В імпорті переважало продовольство, на яке у 1948 р. припадало 44,4% (у 1938 р. – 49%). Обсяги ввозу харчових продуктів та промислової продукції (готові вироби, машини та обладнання) до 1948 р. порівняно з 1938 р. зросли вдвічі, сировини – майже у 3 рази (табл. 4).

Таблиця 4

**Динаміка товарної структури зовнішньої торгівлі
Великобританії у перші повоєнні роки,
млн фунтів стерлінгів**

Стаття експорту / імпорту	1937	1938	1946	1947	1948
Експорт					
Продовольство	9,7	9,0	15,9	17,0	23,4
Сировина	16,2	14,2	8,2	8,2	17,6
Промислова продукція	101,2	91,3	196,6	258,1	351,8
Імпорт					
Продовольство	104,5	104,5	156,3	200,1	222,3
Сировина	69,6	54,5	89,0	136,2	159,7
Промислова продукція	62,6	53,9	59,6	103,6	118,3

Джерело: UN. World Economic Report 1948. New York: Lake Success, 1949. Р. 63.

Щодо географічної структури зовнішньої торгівлі країн, включених до Плану Маршалла, то, як уже зазначалося, у перші повоєнні роки лідерські позиції щодо імпорту займали США та Канада, в експорті ж переважали інші європейські країни (до прикладу, у вивізній торгівлі Великобританії – Нідерланди, Норвегія, Швеція, Швейцарія). Із США та Канади завозилося зерно, вугілля, текстиль, деревина, папір, сталь, машини, виробничо-технічне обладнання, цукор, жири, олія, вино, гума, руда, нафта тощо. Експорт до даних країн суттєво поступався імпорту: здебільшого вивозилася промислова сировина – деревна маса, дорожнє каміння, вироблене та невироблене хутро тощо.

В умовах нарощування дефіциту американсько-європейської торгівлі, вичерпання золотовалютних запасів та іноземних кредитів окремі країни-учасниці Плану Маршалла (зокрема, Велика

Британія, Франція, Швеція) ввели імпорتنі обмеження на товари із США та скерували свою зовнішньоторговельну політику у напрямі налагодження системи регіональних торговельних зв'язків на засадах білатеризму. До 1947 р. було укладено низку угод про прямі товарні поставки між європейськими державами, в основі яких лежав принцип монетарного балансу. Такі договори підписувалися на принципах взаємного сприяння, захисту національних інтересів та виграшу кожної зі сторін. Таким чином, уже до 1948 р. важливість США та Канади як основних торговельних партнерів дещо знизилася для окремих європейських країн. Зокрема, з 1938 р. до 1948 р. питома вага американських держав скоротилася з 14,6% до 12,7% в експорті Великобританії, з 29,8% до 20,5% – в експорті Бельгії, з 13,9% до 6,8% – в експорті Франції, з 15,3% до 11,5% – в експорті Нідерландів. Натомість посилилася роль міжєвропейської торговельної взаємодії.

Зокрема, у 1947 р. товарооборот між західноєвропейськими країнами складав 59% рівня 1938 р., у 1948 р. – уже 72%. Негативна тенденція спостерігалася щодо торгівлі з країнами Східної Європи: у 1947 р. взаємний товарооборот склав лише 32% рівня 1938 р., у 1948 р. – 42%, що було пов'язано із поглибленням політико-ідеологічних та економічних протиріч між даними групами держав (табл. 5).

Таблиця 5

**Тенденції міжєвропейської торгівлі (включаючи Німеччину)
у перші роки повоєнного періоду**

Рік	Європейська торгівля загалом		Між країнами Західної Європи		Між Західною і Східною Європою	
	млн дол.	у % до 1938 р.	млн дол.	у % до 1938 р.	млн дол.	у % до 1938 р.
1938	6,912	100	4,993	100	1,751	100
1947	3,789	55	2,964	59	566	32
1948	4,797	69	3,583	72	731	42

Джерело: UN. World Economic Report 1948. New York: Lake Success, 1949. P. 160.

Загалом ж обсяги зовнішньої торгівлі між країнами Європи у 1948 р. порівняно з 1938 р. скоротилися на 30,6%, у тому числі між західноєвропейськими країнами – на 28,2%, між країнами Західної та Східної Європи – на 58,3%.

У той же час, укладення білатеральних торговельних угод з метою активізації міжєвропейської торгівлі було можливим не

завжди. До прикладу, на Західну Німеччину у повоєнні роки припадала майже третина американського експорту. Уряд США розглядав зовнішню торгівлю як засіб відновлення німецької економіки та, відповідно, виплати нею репарацій. У той же час, налагодження торговельних зв'язків Західної Німеччини з іншими європейськими державами було ускладнене її входженням до доларової зони. До прикладу, скандинавські країни, зацікавлені у співробітництві, не могли платити у доларах за німецькі товари, а німці, відповідно, не могли купувати їхню продукцію. Через цей факт іншим країнам Європи, зокрема, Бельгії та Нідерландам, важко було укласти із Західною Німеччиною торговельні договори, що гальмувало розвиток зовнішньоекономічних зв'язків. Така ситуація була обумовлена ще й відповідною зовнішньоторговельною політикою англійського та французького урядів, яка мала на меті посилення сировинно-продовольчої ролі Західної Німеччини. Зокрема, у 1947 р. 71,5% експорту з об'єднаної англо-американської зони складали вугілля та деревина. Промислове виробництво досягло тільки 1/3 рівня 1936 р., а у 1948 р. – 40% [16, с. 76]. До Німеччини спрямовувалася сировина для переробки та реекспорту, що давало значні прибутки. Зокрема, із США завозилася бавовна для переробки та вивезення в Афганістан, з Кіпру – мідні концентрати для переробки та подальшого реекспорту до Великобританії. У той же час, після війни до Західної Німеччини іммігрувала значна частина біженців зі східної частини – сільське господарство не могло забезпечити продовольством значний приріст населення. Відповідно, постала потреба відновлення виробництва з метою експорту та оплати сировинно-продовольчого імпорту [16, с. 75].

До початку 1950-х рр. зовнішньоторговельна політика країн-учасниць Плану Маршалла була скерована на поступове обмеження імпорту та посилення національного експорту, що передбачало застосування заходів митно-тарифного, фінансового, податкового, адміністративного характеру. Зокрема, було встановлено високі ставки митних тарифів на імпорт окремих груп готової продукції, посилювалося внутрішнє оподаткування для іноземних виробників, натомість вивіз підтримувався через експортне кредитування та субсидування. З метою стимулювання експорту проводилася і девальвація європейських валют, що також попереджала відтік золота закордон, полегшувала важкість зовнішньої заборгованості та створювала сприятливі умови для

притоку прямих інвестицій. Вивіз торговіля підтримувалася й активним відновленням транспортної інфраструктури. Зокрема, у повоєнний період уряд Великобританії розгорнув кампанію щодо відновлення торгового флоту. Втім, програма англійського торговельного суднобудування не була масштабною як через незначні обсяги національного експорту, так і через те, що згідно Плану Маршалла 50% американських товарів, які складали основу західноєвропейського імпорту, мали завозитися на суднах США.

Стимулювання експорту вимагало безпосередньої урядової підтримки національного виробництва, що здійснювалося через націоналізацію окремих галузей промисловості, налагодження державно-приватного партнерства, виробниче субсидування, пільгове оподаткування, пряме фінансування та іноземне інвестування. Потужна підтримка надавалася в рамках Плану Маршалла. Зокрема, у 1948–1952 рр. на відновлення економіки Європи було виділено 13,6 млрд дол. США, які йшли на розвиток промислового виробництва, ріст інвестицій, вирішення валютних та податкових проблем [17, с. 105]. Американський капітал спрямовувався як на відновлення дочірніх підприємств власних корпорацій, які існували ще до війни, так і старих європейських заводів. Зокрема, у перші повоєнні роки у галузях англійської промисловості було побудовано майже 20 американських заводів, які щороку виробляли продукції на суму 5,5 млн дол. США [14, с. 190]. За 1945–1949 рр. у відновлення підприємств Франції було вкладено 10 млрд франків [18, с. 180]. Головним чином, це корпорації металургійної, машинобудівної, нафтодобувної, енергетичної, радіо- та електротехнічної галузей. У Західній Німеччині значні капіталовкладення спрямовувалися у галузі важкої індустрії, судно-, машино- та автомобілебудування, хімічного виробництва. Фінансову та інституційну підтримку отримували й монополії, збереження яких розглядалося як основа відновлення промислового потенціалу країн-учасниць Плану Маршалла та швидкого налагодження системи ефективного торговельного співробітництва. У Великобританії значну економічну вагу мали такі компанії, як військовий концерн «Vickers-Armstrongs», хімічний трест «Imperial Chemical Industries», нафтовий трест «Royal Dutch Shell», сировинні монополії «Denloper Raber» тощо. Попри вимогу націоналізації, декартелювання та експропріації з боку англійського та французького урядів, США зберегли та підтри-

мали й західнонімецький великий капітал, зокрема, у вугільному та сталеливарному секторі промисловості.

Відновлення промислового та сільськогосподарського виробництва у країнах, включених до Плану Маршалла, до довоєнного рівня до кінця 1948 р. створило основу для нарощування обсягів вивізної торгівлі протягом 1949 р. та 1950-х років, особливо у внутрішньо-європейській торгівлі. До прикладу, у 1946 р. обсяг англійського промислового виробництва складав 90% від показника 1937 р., у 1947 р. – уже 98%, у 1948 р. – 110%. До війни Велика Британія вивозила 28% машин та обладнання, у 1947 р. – 32%, у 1948 р. – 36% [14, с. 179]. На зовнішній ринок країна постачала до 70% автомобілів, у 1,5–2 рази більше текстилю, ніж на внутрішній. До 1949 р. темпи зростання торгівлі відставали від темпів нарощування виробництва, насамперед тому, що формування надлишків продукції було обмежене вимогами реконструкції та потребою у відновленні нормального рівня споживання на внутрішньому ринку. Однак до останнього кварталу 1948 р. виробництво досягло або перевищило довоєнний рівень у більшості європейських країн, що зумовило суттєвий приріст експорту готової промислової продукції. Зокрема, до кінця 1948 р. порівняно з 1938 р. виробництво промислової продукції у Франції зросло на 8%, у Нідерландах – на 11%, у Великобританії – на 19%, проте у Західній Німеччині знизилося на 42%. До 1954 р. порівняно з тим же таки 1938 р. приріст промислового виробництва склав 48% у Франції, 76% у Західній Німеччині, 76% у Нідерландах, 58% у Великобританії [19, с. 57].

Швидкими темпами розвивалося виробництво та експорт Західної Німеччини. Як уже зазначалося, англійський та французький уряд стояли на позиції перетворення країни на продовольчо-сировинний придаток. Проте активна підтримка США сприяла відновленню індустріального та експортного потенціалу країни. Відбудова німецької промисловості та нарощування конкуренції на зовнішніх ринках непокоїли уряди західноєвропейських країн, однак потреба у продукції та готових виробах була значно більшою, ніж ці країни могли самі виробити, а тому процвітання Західної Німеччини розглядалося як чинник розвитку усієї Європи.

Із відновленням виробничих потужностей країн-учасниць Плану Маршалла та зростанням експорту визріла тенденція до поступового зменшення імпорту продовольства, сировини та готових виробів. До прикладу, до 1948 р. лише імпорт промислової

сировини впав на 8% у Франції, на 61% у Західній Німеччині, на 19% у Нідерландах, на 15% у Великобританії [19, с. 57]. При цьому, відбулося й деяке скорочення негативного сальдо торговельного балансу. Зокрема, у 1948 р. експорт з країн-учасниць Плану Маршалла до США склав 930 млн дол. США, а імпорт – 4105 млн дол. США, тобто обсяги ввозу у 4,4 рази перевищували обсяги вивозу, проте у першій половині 1950 р. експорт склав 6565 млн дол. США, а імпорт – 6725 млн дол. США [20, с. 69]. Досягненням практичної рівності показників вдалося суттєво знизити негативне сальдо торгового балансу. Щодо решти світу, то спостерігається аналогічна позитивна тенденція. У 1948 р. експорт з країн, включених до Плану Маршалла, склав 8535 млн дол. США, імпорт – 10775 млн. США, відповідно дефіцит балансу – 2240 млн дол. США. У першій половині 1950 р. величина експорту до країн світу (усіх, крім США) перевищила величину імпорту на 1465 млн дол. США [20, с. 69].

Середньорічна вартість експорту країн-учасниць Плану Маршалла між собою у 1948 р. склала 3761 млн дол. США, проте до першої половини 1950 р. показник зріс на 16%, щодо решти світу, навпаки, за той же період обсяги вивозу знизилися на 2,6% [20, с. 81]. У товарній структурі європейського експорту домінувала готова продукція. Європа практично усунула залежність від імпортової сировини, матеріалів і палива (особливо вугілля). Доволі позитивний вплив на розвиток внутрішньо-європейської торгівлі чинило й промислове зростання Німеччини. У 1948 р. експорт Західної Німеччини до країн-учасниць Плану Маршалла склав 315 млн дол. США, а це 8,4% від загального внутрішньо-європейського експорту, до 1949 р. абсолютний показник зріс на 50,8%, до першої половини 1950 р. – на 14,4% [20, с. 83]. При цьому, питома вага німецького експорту у внутрішньо-європейському вивозі у 1949 р. склала 10,7%, а у першій половині 1950 р. – 14,4%. Здебільшого німецький експорт йшов до Швеції, Данії, Італії, Люксембургу, Бельгії, Швейцарії тощо. З тими ж країнами, а також і Західною Німеччиною також торгували Великобританія та Франція.

У структурі європейського експорту до інших країн світу домінували залізо та сталь, а також вироби з них, автомобілі, хімічна продукція та напівфабрикати, оптика, точні інструменти, незначну частку складали текстильні вироби, паливо та промислова сировина. Щодо географічної структури європейського екс-

порту, то до початку 1950-х років суттєво скоротилася значимість американських країн, зросла роль азійських та африканських (крім інших країн Європи, торгівля з якими домінувала). Лише близько 1/3 загального експорту країн, включених до Плану Маршалла, припадало загалом на США, Канаду та країни Латинської Америки (табл. 6).

Таблиця 6

Географічна структура вивізної торгівлі країн-учасниць Плану Маршалла (не включаючи між європейську складову), %

Регіон / Рік	1948 р.	1949 р.	Перша половина 1950 р.
США та Канада	15,5	12,8	16,3
Країни Латинської Америки	15,6	14,9	15,4
Решта світу	68,9	72,3	68,3

Джерело: United Nations. World Economic Report 1949-1950, 1951. Р. 85.

Обсяги імпорту між країнами-учасницями Плану Маршалла у 1948 р. склали 3894 млн дол. США, до 1949 р. показник зріс на 11,3%, а до першої половини 1950 р. – на 16,2%. Щодо решти світу, то спостерігається протилежна тенденція: у 1948 р. обсяги ввозу досягли 8394 млн дол. США, проте до 1949 р. показник знизився на 5%, до першої половини 1951 р. – на 17% [20, с. 86]. Загалом в імпорті посилилася роль міжєвропейської торгівлі. У товарній структурі імпорту також відбулися значні зміни: якщо у перші повоєнні роки переважали продовольство (овочі та фрукти, м'ясо, риба та молочні продукти, цукор та какао, зернові, олія) та сировина, то уже у 1949–1950-х роках – промислова продукція (споживчі товари, обладнання, машини, текстильні вироби), 60–70% якої припадало на країни Європи (табл. 7).

Як видно з таблиці, за річний період обсяг міжєвропейського імпорту харчових продуктів зріс майже у два рази, сировини – на 28,5%, промислової продукції – на 40,2%. Натомість, імпорт продовольства до країн-учасниць Плану Маршалла із США знизився майже у два рази, сировини – на 26,8%, промислової продукції – на 7%.

Поступове відновлення промислового виробництва та експортних позицій європейських держав, сприяло їх залученню до інтеграційних процесів та переорієнтації зовнішньоторговельної політики в бік лібералізації, що здійснювалося через зниження митно-тарифних бар'єрів, укладання багатосторонніх торговельних угод, підписання договорів про режими найбільшого сприяння.

Таблиця 7

**Тенденції зміни товарної та географічної структури імпорту
до країн-учасниць Плану Маршалла у 1949–1950 рр.,
млн дол. США**

Період	Перша половина 1949 р.			Перша половина 1950 р.		
	Продовольство, напої, тютюн	Сировина	Промислова продукція	Продовольство, напої, тютюн	Сировина	Промислова продукція
Країна імпортер/Стаття імпорту						
Загалом	2158	2811	3016	2373	2927	3682
Західна Європа	361	588	1394	651	725	1929
США	743	538	596	382	394	555
Канада	31	21	39	23	13	21
Велика Британія	31	159	493	46	235	716

Джерело: United Nations. World Economic Report 1949-1950, 1951. Р. 88.

Ще у 1948 р. під егідою США 23 країни світу, у тому числі й західноєвропейські, затвердили ГАТТ – правила міжнародної торговельної взаємодії, які ознаменували взяття курсу на послаблення протекціоністського захисту національних ринків. Зокрема, до кінця 1940-х років загалом у світовій торгівлі було скасовано понад 45 тис. митно-тарифних обмежень та заборон [21, с. 357]. Процес продовжувався й у роки подальшого повоєнного відновлення, що дозволило країнам-учасникам Плану Маршалла посилити власні позиції на ринках країн, що розвиваються, а також частково витіснити американський імпорту. Уже з 1950-х років зросло постачання європейськими виробниками на зовнішні ринки технологічної продукції та предметів розкоші, зокрема, промислових та сільськогосподарських машин й обладнання, локомотивів, автомобілів та запчастин до них, літаків, суден, хімічної й текстильної продукції, ліків, годинників тощо [22, с. 148]. У зворотному напрямі завозилися сировина та продовольство. Зокрема, тенденції розвитку зовнішньої торгівлі країн, включених до Плану Маршалла, у 1953–1955 рр. представлено у таблиці 8. Загалом у товарній структурі експорту значно зріс вивіз металів та виробів з них, промислової сировини, текстилю. Щодо імпорту, значне зростання спостерігається за основними групами товарів, проте стосувалося воно переважно міжєвропейської торгівлі.

Таблиця 8

**Динаміка зміни зовнішньої торгівлі країн-учасниць
Плану Маршалла у 1953–1955 рр., млн дол. США**

Товарна група	Загальна зміна		Імпорт		З Канади та США		З менш розвинених країн	
	1954/1953	1955/1954	1954/1953	1955/1954	1954/1953	1955/1954	1954/1953	1955/1954
Продовольство	176	612	107	184	-329	344	397	85
Сировина	220	671	62	207	204	224	-46	240
Паливо	163	579	86	196	-39	191	116	192
Хімічна продукція	239	161	137	91	72	44	30	26
Метали та вироби з них	393	1262	321	713	-5	331	77	218
Інша промислова продукція, у тому числі текстильна	376	445	242	272	27	70	107	103
Експорт								
Продовольство	256	171	76	189	8	-8	172	-10
Сировина	62	252	80	177	-55	56	37	19
Паливо	71	116	50	170	-1	–	22	-54
Хімічна продукція	308	189	145	70	-20	1	183	118
Метали та вироби з них	877	1264	497	732	-86	42	466	490
Інша промислова продукція, у тому числі текстильна	385	437	216	270	-122	28	291	139

Джерело: United Nations. World Economic Survey 1955. New York, 1956. Р. 144.

Активізація торговельно-економічного співробітництва зумовила диверсифікацію векторів товаропотоків. Зокрема, у географічній структурі зовнішньої торгівлі країн, включених до Плану Маршалла, у середині 1950-х років домінували промислово-розвинені країни, на які припадало половина товарообороту. Питома вага країн з плановою економікою коливалася в межах 2–3%. До 1957 р. експорт країн-учасниць Плану Маршалла досяг майже 41 млрд дол. США, до 1960 р. зріс ще на 22%; імпорту у 1957 р. склав 47 млрд дол. США, а до 1960 р. збільшився ще на 17% [23, с. 146]. Як в експорті, так й імпорту країн-учасниць Пла-

ну Маршалла домінували метали, автомобілі, машини, обладнання, хімічна продукція, одяг та текстильні вироби.

Попри торговельну лібералізацію та інтенсивну торговельно-економічну взаємодію європейські країни залишали за собою право впроваджувати конструктивні протекціоністські заходи з метою захисту національних інтересів.

Зокрема, відповідно до положень ГАТТ дозволялося відхилення від лібералізму для досягнення таких цілей економічного розвитку, як повна зайнятість, стабілізація сільського господарства та промисловості, реструктуризація економіки, національна безпека [17, с. 88]. Посиленню позицій країн-учасниць Плану Маршалла на міжнародних ринках сприяли й регіональні інтеграційні процеси – створення Європейського об'єднання вугілля та сталі, Європейської асоціації вільної торгівлі, Спільного ринку.

Висновки. Таким чином, у повоєнні роки відбудова національних господарств країн, включених до Плану Маршала, здійснювалася під впливом державної підтримки національного капіталу та стимулювання притоку іноземних (насамперед, американських) інвестицій, прямої фінансової допомоги країн-партнерів (США, Канада), дво- і багатостороннього зовнішньоекономічного співробітництва, політики «обмеженого» торговельного протекціонізму. Складні політико-економічні умови, які характеризувалися політичними суперечностями як всередині, так і на геополітичному рівні, внутрішньо-економічними кризовими явищами, втратою довоєнних конкурентних позицій на міжнародних ринках, посиленням влади монополій та торговельно-економічної експансії США, вимагали проведення відповідної зовнішньоторговельної політики. Її реалізація здійснювалася на принципах балансу використання економічних ресурсів, раціоналізації структури експортно-імпоротної торгівлі, торговельної взаємовигідності, конструктивізму у митно-тарифному регулюванні, практичне впровадження відбулося через механізми державно-приватного партнерства, контролю цін, девальвації валюти, державних закупівель, урядових дотацій, субсидування виробництва та експорту тощо. Результатом державної підтримки національного виробництва, проведення політики імпортозаміщення та стимулювання експорту стало подолання товарного дефіциту (обладнання, сировини, продовольства), «доларового голоду» та негативного сальдо торговельного балансу, поступове відновлення стратегічних галузей промислового виробництва

(машинобудування, автомобілебудування, хімічна та фармацевтична промисловість, енергетична та електротехнічна галузі тощо), інтенсифікація технологічного експорту, відбудова торговельної інфраструктури та диверсифікація векторів товаропотоків, створення сприятливих умов для торговельно-економічної інтеграції країн західноєвропейського регіону.

Виходячи з досвіду країн Європи, що увійшли до Плану Маршалла, основними пріоритетами економічного розвитку в повоєнний період є забезпечення продовольчої та енергетичної безпеки, відновлення та стимулювання стратегічних галузей виробництва на інноваційних засадах. З цієї точки зору, для України актуальним є формування потужного високотехнологічного оборонного комплексу, технологізація та модернізація аграрного й суміжних виробництв. З огляду на позитивний історичний досвід, повоєнна трансформація національного виробництва та посилення позицій країни на міжнародній арені потребують налагодження державно-приватного партнерства, спрямування державних і приватних інвестицій на підтримку національного виробництва, стимулювання науково-технічних розробок, налагодження спільних виробництв із закордонними партнерами тощо. Увагу варто приділити й формуванню нових векторів політико-економічної інтеграції країни.

1. Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин: кол. моногр. / За ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2021. 528 с.
2. Гордіца К.А. Еволюція господарської структури України на етапі становлення міжнародної торгівлі. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. Вип. 51. С. 196-214. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.196>.
3. Гордіца К.А., Сливка Т.О. Структурні перетворення в Україні в контексті розвитку міжнародних економічних відносин: історичний вимір. *Економіка України*. 2020. № 2. С. 80-96. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.02.080>.
4. Горін Н.О. Міжнародне науково-технічне співробітництво як чинник модернізації економіки. *Наукові записки [Української академії друкарства]*. 2012. № 3. С. 30-35.
5. Горін Н.О. Розвиток міжнародних економічних зв'язків Західної України у міжвоєнний період. *Історія народного господарства*

- та економічної думки України. 2020. Вип. 53. С. 261-284. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.261>.
6. Сливка Т.О. Формування індустріального суспільства та зміни міжнародних економічних відносин. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2018. Вип. 51. С. 215-230. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.215>.
7. Сливка Т.О. Вплив науково-технічної революції на зовнішньоекономічні зв'язки та міжнародну економічну інтеграцію у другій половині ХХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 255-275. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.255>.
8. Nebrat V.V. State foreign trade policy as a factor of economic development: historical lessons. *Economics, management, law: problems and prospects: Collection of scientific articles*. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2015. Vol. 1. P. 83-86.
9. Небрат В.В. Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5-6. С. 151-169.
10. Саліхова О.Б. Промислове лідерство Німеччини: погляд на роль держави в історико-економічному аспекті. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 189-221. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.189>.
11. Саліхова О.Б. Залежність Великої Британії від імпорту з Німеччини. Відповіді на виклики Першої світової війни. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2021. Вип. 54. С. 37-74. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.037>.
12. Боднарчук Т.Л. Радянська політика стимулювання експорту та імпортозаміщення: наслідки для України. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 285-304. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.285>.
13. Chase S. Tomorrow's trade. Problems of our foreign commerce. New York, 1945.
14. Дэвидсон Б. Что будет дальше с Германией?: От Потсдама до раздела (Лондон, 1950). Москва: Изд-во иностр. лит., 1950. 105 с.
15. Diebold W. Jr. Trade Policies since World War II. *Current History*. 1962. Vol. 42. No. 250. P. 356-361.
16. Dey H.L. Tariffs and trade restrictions in the post-war period. *India Quarterly*. 1945. Vol. 1. No. 2. P. 146-151.
17. Boltho A. Reconstruction after two world wars: Why a difference. *Journal of European Economic History*. 2001. № 30. P. 429-458.

18. Ellwood D.W. Rebuilding Europe: Western Europe, America, and Postwar Reconstruction. London: Longman, 1992. 270 p.
19. Дейвис Н. Европа. Історія. Київ: Основи, 2012. 1464 с.
20. Ван дер Вее Г. История мировой экономики: 1945-1990 гг. Москва: Наука, 1994. 413 с.
21. Кавтарадзе Г.А. История экономического развития Запада. Москва: Энигма, 2005. 334 с.
22. Лортикян Э.Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX-XX вв. Харьков: Консум, 1999. 287 с.
23. Леоненко П.М. Економічна реформа в Західній Німеччині (1948-1958 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвідомчий збірник наукових праць*. 2000. Вип. 31-32. С. 3-12.
24. Іванов С.В. Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн: невтрачені можливості для України. *Економіка України*. 2019. № 1(686). С. 75-89. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.01.075>.
25. Степаненко С.В., Антонюк С.Н., Феценко В.М., Тимочко Н.О. та ін. Історія економіки та економічної думки / За ред. проф. С.В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.
26. Американский план закабаления Европы / Под ред. В.А. Масленникова и др.; Ин-т экономики Акад. наук СССР. Москва: Госпланиздат, 1949. 600 с.
27. Köves A. The impact of Western trade restrictions on East-West trade after World War II. *Acta Oeconomica*. 1997. Vol. 19. No. 1. P. 67-76.
28. Великий вызов: Сравнительная энциклопедия США-СССР: Перевод с фр. / Сост. Марк Сапорта и Жорж Сория. Москва: Прогресс, 1969. Т. 2. Вып. 2. 249 с.
29. Клод А. Куда идет американский империализм: пер. с франц. / предисл. В.А. Чепракова. Москва: Изд-во иностр. лит., 1951. 308 с.
30. United Nations. World Economic Survey 1955. Department of Economic and Social Affairs. New York, 1956, 214 p.
31. United Nations. World Economic Report 1949-1950. New York, 1951. 261 p.
32. United Nations. World Economic Survey 1960. New York, 1961. 254 p.

References

1. Nebrat, V.V. (Eds.). (2021). Historical determinant's of Ukraine's inclusion in the system of international economic relations. NAS of

- Ukraine, State Organization Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
2. Gorditsa, K.A. (2018). Evolution of Ukraine's economic structure at the stage of the development of international trade. *Історія народного господарства та економічної думки України - History of economics and economic thought of Ukraine*, 51, 196-214. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.196> [in Ukrainian].
 3. Gorditsa, K.A., Slyvka, T.O. (2020). Structural transformations in Ukraine in the context of the development of international economic relations: historical dimension. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 2, 80-96. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.02.080> [in Ukrainian].
 4. Gorin, N.O. (2012). International scientific and technical cooperation as a factor of economic modernization. *Naukovi Zapysky - Scientific Papers запуску*, 3, 30-35 [in Ukrainian].
 5. Gorin, N.O. (2020). Development of international economic relations of Western Ukraine between the Wars. *Історія народного господарства та економічної думки України - History of economics and economic thought of Ukraine*, 53, 261-284. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.261> [in Ukrainian].
 6. Slyvka, T.O. (2018). Formation of industrial society and changes in international economic relations. *Історія народного господарства та економічної думки України - History of economics and economic thought of Ukraine*, 51, 215-230. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.215> [in Ukrainian].
 7. Slyvka, T.O. (2019). The impact of scientific and technological revolution on foreign economic relations and international economic integration in the second half of the XXth century. *Історія народного господарства та економічної думки України - History of economics and economic thought of Ukraine*, 52, 255-275. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.255> [in Ukrainian].
 8. Nebrat, V.V. (2015). State foreign trade policy as a factor of economic development: historical lessons. *Economics, management, law: problems and prospects: Collection of scientific articles*. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 1, 83-86.
 9. Nebrat, V.V. (2017). Historical dimension of trends in foreign economic policy. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 5-6, 151-169 [in Ukrainian].
 10. Salikhova, O.B. (2020). Germany's industrial leadership: view of the role of the state in the historical and economic aspect. *Історія народного господарства та економічної думки України - History of economics and economic thought of Ukraine*, 53, 189-221. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.189> [in Ukrainian].
 11. Salikhova, O.B. (2021). British dependence of German imports. Responses to the challenges of the World War I. *Історія народного господарства та економічної думки України - History of economics and economic thought of Ukraine*, 54, 37-74. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2021.54.037> [in Ukrainian].
 12. Bodnarchuk, T.L. (2020). Soviet policy of export promotion and import substitution: results for Ukraine. *Історія народного господарства та економічної думки України - History of economics and economic thought of Ukraine*, 53, 285-304. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.285> [in Ukrainian].
 13. Chase, S. (1945). Tomorrow's trade. Problems of our foreign commerce. New York.
 14. Davidson, B. (1950). What will happen next with Germany?: From Potsdam to the division. London [in Russian].
 15. Diebold, W.Jr. (1962). Trade Policies since World War II. *Current History*, 42, 250, 356-361.
 16. Dey, H.L. (1945). Tariffs and trade restrictions in the post-war period. *India Quarterly*, 1, 2, 146-151.
 17. Boltho, A. (2001). Reconstruction after two world wars: Why a difference. *Journal of European Economic History*, 30, 429-458.
 18. Ellwood, D.W. (1992). Rebuilding Europe: Western Europe, America, and Postwar Reconstruction. London: Longman.
 19. Devies, N. (2012). Europe. History. Kyiv [in Ukrainian].
 20. Van der Vee, G. (1994). History of the World Economy: 1945-1990. Moscow [in Russian].
 21. Kavtaradze, G.A. (2005). The history of the economic development of the West. Moscow [in Russian].
 22. Lortikyan, E.L. (1999). History of economic reforms: World experience of the second half of the 19th-20th cent. Kharkov [in Russian].
 23. Leonenko, P.M. (2000). The Economic reform in the Western Germany (1948-1958). *Історія народного господарства та економічної думки України - History of economics and economic thought of Ukraine*, 31-32, 3-12 [in Ukrainian].
 24. Ivanov, S.V. (2019). Economic recovery and development of countries after armed conflicts and wars: Ukraine's opportunities that have not lost yet. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 1(686), 75-89. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.01.075> [in Ukrainian].
 25. Stepanenko, S.V. (Eds.). (2010). History of economics and economic thoughts. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

26. Maslennikov, V.A. (Eds.). (1949). The American plan for subjugation of Europe. Moscow [in Russian].
27. Köves, A. (1997). The impact of Western trade restrictions on East-West trade after World War II. *Acta Oeconomica*, 19, 1, 67-76.
28. Saporta, M., Soria, G. (Eds.). (1969). The Great Challenge: Comparative encyclopedia of the USA-USSR: Translation from Fr., 2 [in Russian].
29. Claude, A. (1951). Where is American imperialism going? Moscow [in Russian].
30. United Nations. (1956). World Economic Survey 1955. Department of Economic and Social Affairs. New York.
31. United Nations. (1951). World Economic Report 1949-1950. New York.
32. United Nations. (1961). World Economic Survey 1960. New York.

Стаття надійшла до редакції 29 серпня 2022 р.